

Marby gamla kyrka

Byte av stickspåntak, 2022

Marby socken, Åre kommun, Jämtlands län, Härnösands stift

Henrik Ylikoski

RAPPORT – JAMTLI 2023:1
ISSN 1654-2045

Utgivning och distribution:

Jamtli

Box 709

831 28 Östersund

Tel. 063-15 01 00

Fax 063-10 61 68

© Jamtli 2023

Redigering och layout av framsida: Lena Ljungqvist

Bilder: Björn Olofsson, Henrik Ylikoski där ej annat anges.

ISSN 1654-2045

Innehållsförteckning

Inledning	3
Karta.....	4
Historik	5
Antikvariska resonemang.....	6
Befintligt utseende och skador före åtgärder	7
Spån.....	7
Takkam/nock.....	7
Vindskivor	7
Sydvästra hörnet.....	7
Genomförda åtgärder och iakttagelser	8
Rote	8
Spån.....	8
Takkam/nock.....	8
Vindskivor	8
Sydvästra hörnet.....	8
Bilder	9
Administrativa uppgifter	18

Inledning

Länsstyrelsen beviljade 2019-03-21 tillstånd till byte av stickspåntak med därtill hörande arbeten på Marby gamla kyrka i enlighet med ansökan daterad 2019-02-26 (Länsstyrelsens dnr 433-1480-2019).

Arbetet inleddes 2021 med ett pilotprojekt på Jamtli för att studera möjligheten att ta fram stickspån av hög kvalitet för att få takomläggningen att bli så hållbar som möjligt. Tillverkningen av spån påbörjades under våren 2021 och pågick i omgångar till sommaren 2022. Själva omlägningsarbetet utfördes mellan juni och september 2022. Det gamla stickspånstaket från 1982 revs bort, undertaket kompletterades i viss mån med lagning av undertaksbrädorna och en förstärkning gjordes av takutskotten där rotebrädorna var kraftigt vittrade. Nya maskinspräckta spån av kärnfura lades på hela takytan och en ny takkam tillverkades. I samband med arbetet togs även fram en ny hissbar ställning för att på ett säkert sätt kunna utföra arbetet. Under arbetets gång har även en stor insats gjorts för att dokumentera de äldre återanvända byggnadsdelarna i undertaket. Arbetet med omläggningen utfördes av Träkompaniet. Spånen tillverkades av Träbiten bleka AB. Ställningsbygget utfördes av Högboms Ställningsmontage AB. Projektledare var David Pettersson. Jamtli har genom antikvarierna Olof Holm, Henrik Ylikoski och Björn Olofsson ansvarat för dokumentation och antikvarisk medverkan i arbetets olika skeden.

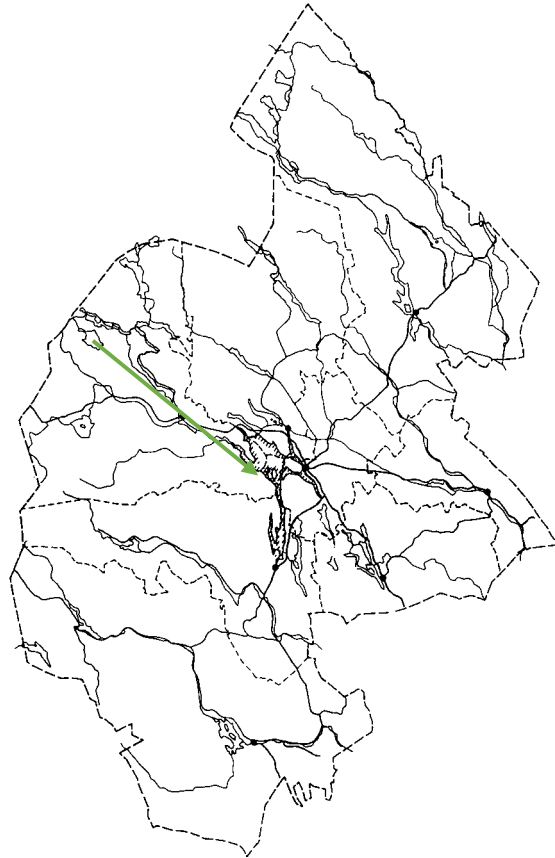
Slutbesiktningen genomfördes 2022-09-09 då beställare och entreprenörer närvarade. Arbetet som helhet har följt de handlingar som låg till grund för länsstyrelsens beslut och de anvisningar som lämnats av medverkande antikvarier. Arbetena kan anses vara väl utförda ur ett både tekniskt och antikvariskt perspektiv.

Besöksprotokoll, fotografier, ritningar och andra handlingar som rör ombyggnaden finns i läns-museets arkiv.

Östersund 8 maj 2023

Henrik Ylikoski
Antikvarie

Karta

Ur Lantmäteriets öppna data

Historik

Marby gamla kyrka är en salskyrka i sten uppförd under senmedeltiden. Dateringar av takkonstruktionen visar att virket fälldes under tre vintrar 1524–27. Kyrkans ingång i söder och det lilla fönstret mot öster är ursprungliga. Kring dessa och upp mot gavelröstena finns partier av tegel, i övrigt är kyrkan uppförd i natursten. I ett inventarium från 1823 omnämns en reparation av kyrkan 1662 men uppgiften kan inte bekräftas i andra dokument. Vid en visitation av kyrkan 1691 beskrivs att det mot söder bara fanns ett fönster. De större fönsteröppningarna mot söder är upptagna först 1758. Till stenkyrkan fanns tidigare två tillbyggnader i trä; ett vapenhus från före 1691 i söder och mot nordost en timrad sakristia från 1745. Vapenhus och sakristia fanns fortfarande kvar 1868, då Nils Månsson Mandelgren besökte kyrkan. Sakristian ska senare ha flyttats till Härkanslägden och använts som grishus. I räkenskaperna kan man se att det har utförts åtgärder på taket vid flera tillfällen under 1700-talet med omläggning av spån och tjärning. Kyrkan användes till gudstjänst för sista gången 1864 och kom sedan att stå öde. Under 1900-talet har kyrkan fungerat som bydemuseum. År 1922 ersattes den tidigare taktäckningen av kyrkspån med ett stickspåntak. Pånocken satt en takkam, den var bara delvis bevarad och verkar ha varit fäst med stående järntenar som stod upp från nocken. Takkammen hade en genombruten dekor och på mitten fanns ett årtal inskuret och av det fanns kvar siffrorna "55". Det tyder sannolikt på att det var den takkam som omnämns i kyrkoräkenskaperna från 1755 som fortsatt var kvar. Detta bekräftar också av Mandelgrens beskrivning av den gamla kyrkan från 1868. Takkammen kom att ersättas av en ny kam med årtalet 1922. I slutet av 1930-talet genomfördes arbeten på bland annat murverk och fönsterbänkar. Ett förslag till restaurering av kyrkan togs fram år 1966. Det kom dock att dröja till 1982 innan några åtgärder genomfördes. Stickspåntaket var då i mycket dålig kondition. Rotebrädorna var i huvudsak i gott skick. Endast ett fåtal rötskadade brädor byttes ut. Kyrkan fick ett nytt tak lagt av hyvlade spån lika tidigare. Takkammen rengjordes med stålborste. Skadade delar ilagades och kammen behandlades med linolja och kimrök.

Figur 1 Marby gamla kyrka före 1922 års restaurering Foto: Nils Thomasson, Åre (JLM NTH9649 12).

Antikvariska resonemang

Inför omläggningen av taket på Marby gamla kyrka har olika vägar att täcka taket diskuterats. I första hand en omläggning med stickspån motsvarande det nuvarande, i andra hand en rekonstruktion av det äldre stavspåntaket. Även alternativet med ett brädtak har varit uppe till diskussion som en lösning. De olika alternativen kan bedömas utifrån praktiska, ekonomiska och antikvariska aspekter: Stickspåntaket har en kortare livslängd än de andra alternativen men det är betydligt billigare att tillverka och lägga än ett tak av stavspån. Det finns dock svårigheter att underhålla stickspånen och i normalfallet sker inget direkt underhåll. Stavspåntaket har längre livslängd då det är tjockare och kan underhållas på sikt med tjärning. Det är dyrare att tillverka och tar längre tid att lägga. Ett tak av sågade brädor är mer hållbart än stickspån men då det är svårt att få fram brädor i fulla längder blir det svårt att undvika en skarv på båda takfallen. Underhållet är ungefär motsvarande som det på ett stavspåntak. Ur ett antikvariskt perspektiv är det sistnämnda alternativet med brädor mindre bra då det inte har någon hävd på platsen. De olika spånalternativen är båda tänkbara beroende på hur man betraktar byggnaden som den står idag. Sedan den blev ödekyrka kom byggnaden att användas som bygdemuseum, en funktion som underströks på 1950-talet då en träbyggnad flyttades till platsen till förvaring av samlingar och servering i hembygdsföreningens regi. Lösningen med det nuvarande stickspåntaket hör i viss mån samman med funktionen som museibygnad och den nya situation som uppstått efter den nya kyrkans tillkomst. Det kan tolkas som att man 1922 ville på ett för tiden rationellt sätt säkra ett funktionellt tak på kyrkan, med ett lokalt material som fanns att tillgå till en rimlig kostnad. Lösningen med stavspån hör samman med byggnadens äldsta historia och har en längre hävd. Stavspånen hör både samman med byggnadens funktion som församlingskyrka och det var det vanligaste förindustriella takmaterialet på kyrkobyggnader. Med tanke på den förändring som Marby gamla kyrka genomgått, från församlingskyrka till museikyrka, kan ett val att fortsatt lägga stickspån på taket förvaras antikvariskt.

Figur 2 Omläggning av taket på Marby gamla kyrka 1982 Foto: Jörgen Schwartzkopf, Jämtlands läns museum (JLM 82 S 24/28).

Befintligt utseende och skador före åtgärder

Spån

Stickspåntaket var före åtgärd söndervittrat och mossbeväxt. Enstaka spånor lossnade kontinuerligt. Inifrån vinden kunde inga tydliga skador i takkonstruktionen upptäckas. Det var dock en tidsfråga innan taket skulle bli så dåligt skick att man riskerade större skador i konstruktionen. Ett litet parti av spåntäckningen på norra sidan revs för att se hur spånen lagts vid takfoten. Det har först lagts en rad med 1/3-dels spån kant i kant. Sedan en rad med 2/3-dels spån lagts överlappande från vänster till höger. Därefter fullånga spån från vänster till höger. Längs i öster stack spånen ut 3 cm från nedersta rotebrädan men i väster låg de i linje. Olikheten beror möjligen har man rätat takfoten genom att medla utsticket. På några stället rådde de övre lagren över de undre men på andra var de helt i linje i nederkant. Spånen var hyvlade och tillverkade av fura. Längden var 45 cm. De spån som delvis hade splintved var mögelskadade. Spånen hade spikats med galvaniserad trådspik, 60 mm. Vid läggningen 1982 har de gamla spikarna från 1922-års spåntak (klippspik, 55 mm) krökts/slagits ned.

Takkam/nock

Takkammen var skarvad på olika ställen. Den var endast infäst med de järn som satt på jämna avstånd. Järnen var spikade med klippspik. De två sektioner som satt längs österut, fram till och med skylten med året 1922 kunde vid demontering tas ned relativt hela. Längre västerut var kammen i sämre tillstånd på grund av vittring. Skylten med året var av plåt där siffrorna klippts ut. Kammen verkar vara från 1922 men mindre delar har kompletterats vid reoveringen 1982. Under kammen satt två nockbrädor (25x150 mm) som täckte den översta raden av stickspån. Övre kanten på brädorna hade fasats där kammen stod. Brädorna var rötskadade, framför allt på norra sidan. De var cirkelsågade och sannolikt utbytta 1982. Översta raden av stickspån hade 2/3-dels längd. Rotebrädorna längst upp bestod av sågat virke som sannolikt har bytts ut 1922. På några ställen satt inte roten ända upp mot takstolarnas översta kant och det var ett hål i nocken.

Vindskivor

Vindskivor och täckbrädor på östra gaveln var 25x125 mm. De hade fästs med 4" klippspik. Både vindskiva och täckbräda hade delvis fallit ned på grund av röta. De sattes upp 1982. På västra gaveln hade både vindskivor och täckbrädor bytts ut i senare tid med lite klenare dimensioner. Vid nocken hade vindskivorna sågats ut för kammen som slutade jäms med vindskivornas utsida. Täckbrädorna slutade upp emot kammen.

Sydvästra hörnet

I sydvästra hörnet var täckbrädan över "hammarbandet" sprucken. Inga egentliga rötskador fanns, förhoppningen var att den skulle gå att spara. En täckbräda satt som skydd över ändträet på långsidans hammarband. Täckbrädan hade dock hamnat på sniskan och satt bredvid ändträet. I samma hörn fanns ett hål i muren, närmast hörnet. Högbenet på murkrönet, närmast det sydvästra hörnet hade kommit ur läge och glidit neråt. Hela takfallet gick att lyfta. Det järn som skulle hålla fast högbenet, hade släppt. Antagligen på grund av att vinden fått taket i rörelse.

Genomförda åtgärder och iakttagelser

Rote

Efter att den gamla spåntäckningen plockats bort, gick det att få en uppfattning om av rotebrädornas kondition. Nedtill på det södra takfallet ligger brädor med överlapp. Ytan är sliten av väder och vind. Viss mosspåväxt förekommer. Möjligen har spåntäckningen varit borta där rötskadorna syns. Delar av taket har nyare rote (1920-tal och 1980-tal). På södra takfallet sitter en kort bräda med namnen på de som la om taket 1982. Några av de rotebrädorna har borrhål, kanske för att fästa spån med träplugg. De gamla rotebrädorna är fästa i takstolarna med grov smidd spik. En särskild dokumentation av undertaket och analys av spåren av äldre konstruktionen kommer att redovisas separat.

Undertaket kompletterades 2022 i viss mån med lagning av undertaksbrädorna. På det norra takfallet kom man att byta en bräda av roten längst ner mot öster. På det södra takfallet har man på den östra delen, bytt ut en av de smala brädorna ovanpå roten mot en bredare. Mot väster har två av 1920-talsbrädorna ersatts med nya. En förstärkning gjordes av takutskotten där rotebrädorna var kraftigt vittrade. En kil (30 cm bred, 0-3 cm tjock) har monterats längs med takutspånget på båda gavlarna för att få något att spika spånen i och för att undvika ytterligare sprickor och skador på de äldre och sköra rotebrädorna.

Spån

Nya maskinspräckta spån av kärnfura har lagts på hela takytan (Dimensioner: Längd ca 40 cm (15-17 tum), Bredd 8-15 cm, Tjocklek 4-7 mm). Totalt har cirka 396 kvm spån levererats. Spånen har lagts från vänster till höger. Försök gjordes innan läggning att spika spånen med spikmaskin. Då spånen hade en lämplig fuktighet gick det att utföra utan att spånen skadades. Med utgångspunkt från testet valdes att spika spånen med spikmaskin. Spiken var blank trådspik, 60 mm lång.

Takkam/nock

En ny takkam har tillverkats med den gamla som förlaga. Delar av den gamla har sparats och förvaras längst bak i kyrkan. De gamla fästena av bandjärn har återanvänts. Den nya kammen har försetts med en ny skylt av plåt med året 2022. Längst upp på båda takfallen har en kopparremsa monterats för att minska påväxten på taket.

Vindskivor

Befintlig vindskiva var 5 tum. Då man kompletterat takutskotten med en kil, skulle en 5 tums vindskiva endast rå någon cm nedanför kanten på taket. Snickaren föreslog att man skulle använda en 6 tums bräda för att få ett större överhäng. Detta kom också att genomföras.

Sydvästra hörnet

Den spruckna täckbrädan över ”hammarbandet” kom att ersättas med en ny. Hålet i muren diskuterades. Frågan var ifall man skulle mura igen hålet eller bygga igen det med trä? På övriga sidor är motsvarande parti murat. Man bestämde sig för att bygga igen med trä. Framför kom sedan en täckbräda över den utstickande änden på hammarbandet (liksom i övriga hörn) varför man inte kommer att se så mycket av träinklädnaden när träet har grånat. Vid framtida åtgärder kan man ta ställning till ifall man vill göra på något annat sätt. Man lyckades få högbenet i rätt läge. Det vilar nu mot murkrönet igen. Den gamla förstärkningen i järn är åter tillbaka på plats.

Bilder

Figur 3 Marby gamla kyrka före åtgärd.

Figur 4 Stickspåntaket var före åtgärd söndervittrat och mossbeväxt.

Figur 5 Vid takfoten låg först en rad med 1/3-dels spån kant i kant. Sedan en rad med 2/3-dels spån lagts överlappande från vänster till höger. Därefter fulllånga spån från vänster till höger.

Figur 6 Delar av takfallen har nyare rote (1920-tal och 1980-tal).

Figur 7 Vid spånläggningen användes en byggställning på medar.

Figur 8 En kil (30 cm bred, 0-3 cm tjock) har monterats längs med takutsprånget på båda gavlarna för att få något att spika spånen i.

Figur 9 Takkam före åtgärd.

Figur 10 Takkam efter åtgärd.

Figur 11 På takkammen satt en plåtskylt med året 1922.

Figur 12 Den nya kammen har försetts med en ny skylt av plåt med året 2022.

Figur 13 I sydvästra hörnet var täckbrädan över "hammarbandet" sprucken. I samma hörn fanns ett hål i muren, närmast hörnet.

Figur 14 Hålet i sydvästra hörnet fylldes igen med trä.

Figur 15 Den spruckna täckbrädan över "hammarbandet" ersattes med en ny. På bilden har även täckbrädan över hammarbandets ändträ satts tillbaka.

Figur 16 Högenet på murkrönet, närmast det sydvästra hörnet hade kommit ur läge och glidit neråt.

Figur 17 Man lyckades få högenet i rätt läge. Det vilar nu mot murkrönet igen.

Figur 18 Västra gaveln efter åtgärd.

Figur 19 Takutsprång mot nordväst efter åtgärd.

Administrativa uppgifter

Objekt:	Marby gamla kyrka
Fastighetsbeteckning:	ÅRE JÄRSTA 1:21
Jamtli's diarienummer:	Dnr 82-2022-F8AGD
Länsstyrelsens diarienummer:	433-1480-2019
Uppdragsgivare:	Åre pastorat Kyrkvägen 2 837 31 Järpen
Entreprenör:	Träkompaniet AB Bjärme 154A 845 93 Fåker
Underentreprenörer:	Träbiten bleka AB Bleka 105 834 99 Tandsbyn Högboms Ställningsmontage AB Verkmästargränd 2 831 45 Östersund
Antikvarie:	Stiftelsen Jamtli Box 709 831 28 Östersund

RAPPORTSERIE – JAMTLI, 2023

ISSN 1654-2045

2023:1 Marby gamla kyrka. Byte av stickspåntak, 2022
Henrik Ylikoski